

SİSTEMATİK KELÂM PROBLEMİ OLARAK İMANIN ARTMASI VE EKİİLMESİ MESELESİ

Yrd. Doç. Dr. İsmail YORÜK(*)

İmânın artması ve eksilmesi meselesi, bugün de üzerinde tartışılan konulardan biri olma özelliğini muhafaza etmektedir. Konunun isminden de anlaşılacağı üzere, biz Kur'an'da belirtildiği gibi, imânın sadece arttığını⁽¹⁾ mı söylemeliyiz? Veya bu problemin Hz. Peygamber zamanında tartışıldığını kabul edip, "İmân artar ve eksilir"⁽²⁾ geklinde vârid olan mevkiif hadisin O'na ulaştığına, bununla beraber Kur'an'da belirtilen artmanın varlığına ve var olan bir geyin zıddının da mümkün olabileceğine mi inanmalıyız? Yoksa, imânın kalbî bir fiil olan tasdikten başka bir gey olmadığına belirten âyetlere⁽³⁾ ve onun cezm ve iz'an haddine ulaşan kalbî bir tasdik olduğuna⁽⁴⁾ istinâden, artma ve eksilmenin soz konusu olamayacağını mı kabul etmemiz gerekir?

İmânın artması ve eksilmesi konusunun, her ne kadar Hz. Peygamber devrinde tartışıldığı ve onun artmaya ve eksilmeye kabiliyetli olduğu, "İmân artar ve eksilir"⁽⁵⁾ ve "İmân, sahibini Cennet'e girdirecek kadar artar ve sahibini Cehennem'e girdirecek kadar azalır"⁽⁶⁾ gibi mevkiif hadislere dayandırılrsa da, konunun Kelâm ilminde sistematik bir şekilde ele alınmasında Murci'e'nin önemli katkıları olmuştur. Zira onlar imânın artması ve eksilmesi üzerinde ısrarla duruyorlardı⁽⁷⁾. Mürcîlerin bu konuda menfi tavır takınmaları, imânı sırf ikrâr olarak kabul etmelerinin tabii bir sonucu idi⁽⁸⁾.

Büyük veya küçük günah işleyen, kâfir olmakla niteleyen Hâricîler⁽⁹⁾, imânın atması ve eksilmesi konusuna fazla ilgi duymamışlarsa da, onların, ameli imâna dahil etmeleri⁽¹⁰⁾,

(*) Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

(1) Bkz; Âi-i İmrân (III)/173; Enfâl (VIII)/2; Tevbe (IX)/124; Ahzâb (XXXIII)/22; Fetih (XLVIII)/4; Müddesir (LXXIV)/31.

(2) İbn Mâce, Sünen, Daru İhyâ'i Kütübü'l-Arabiyye, (Kahire), Mukaddime 9(I, 28)

(3) Bkz Hucurât (XLIX)/14; Mücadele (LVIII)/22.

(4) Teftîzîni, Sa'du'd-Din Mes'ud b. Omer, Şerhu'l-Mekâsîd, İst., 1277 h., C.II, s. 193; Şeyhzâde Abdurrahim, Nazmu'l-Ferâ'id, Mısır, 1317 h., s. 39.

(5) İbn Teymyye, Takıyyu'd-Dîn Ebî'l-Abbâs Ahmed, Kitâbu'l-İmân, Mısır, 1325 h., s. 89-90.

(6) el-Lekânî, Abdusselâm b. İbrahim, Şerhu Cevhereti't-Tevhid, Mısır, 1375/1955, s. 63; İbn Hiimlm, K.el-Müsâyere, İst., 1979, s. 326; Sırrı-i Giridi, Nakdü'l-Kelâm, Trabzon, 1300 h., s. 273.

(7) Toshihiko Izutsu, İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı (ter Selahaddin Ayaz), İst., 1984, s. 219.

(8) Eş'arî, Ebû'l-Hasen, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, Mısır, 1389/1969, C.I, s. 213-23; Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülklîr b. Tlhir, el-Fark Beyne'l-Fırak (Çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, Mezhepler Arasındaki Farklar), İst., 1979, s.179.

(9) Teftâzânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, Şerhu'l-Akâ'id, Mısır, 1321 h., s. 114.

(10) Teftâzânî, Şerhu'l-Mekâsîd, C. II, s. 188.

bu tavrı benimsediklerinin bir işaretidir.

Selef, İmam Şâfiî ve Ehl-i Hadis, imânî, kalb ile tasdik, dil ile ikrâr, erkânıyla amel olarak tarif etmişlerdir. Onlara göre, dil ile ikrâr ve erkânıyla amel eden, kalbiyle tasdiki terkederse "**münâfık**", dil ile ikrârı terkederse "**kâfir**", erkânıyla ameli terkederse "**fâsik**"tır⁽¹¹⁾. Bundan da anlaşılacaktır ki, amel imânın bir cüz'üdür ve artmaya ve eksilmeye kabiliyeti vardır. Ancak Şâfiîlere göre, amel imânın kemâlinden bir cüzdür.

Mu'tezile'nin tezi, Hâricîlerle mukayese edildiğinde daha nettir. Bununla beraber onlar, Hâricîler gibi ameli imâna dahil ettiklerinden dolayı aynı görüşü benimserler⁽¹²⁾. Yani Mu'tezile'ye göre imân, ibadetlerin toplamıdır⁽¹³⁾ ve ibadetlerin artması ve eksilmesiyle, imân da artar ve eksilir⁽¹⁴⁾.

Bu açıklamalar neticesinde, imânın artması ve eksilmesi probleminin, imân-amel ilişkisinin devamından başka birşey olmadığı anlaşılacaktır. Eğer biz, ameli imâna dahil edersek, ister istemez onun artıp eksilebileceğini de kabul etmiş oluruz. Öte yandan "**İman** **sırf tasdikten ibarettir**" dediğimiz zaman da, imânın artma ve eksilmeye kabiliyeti olmadığını ve bütün şahıslarda tamamıyla aynı olması gerektiğini kabul etmemiz gerekir.

Nitekim kelâmcıların ekseriyeti konuyu şu şekilde formüle etmişlerdir: "**İmân sırf tasdik manasına alınırsa, tasdik adı verilen şey, muayyen bir mefhum olup, artma ve eksilme buna ârız olamayacağından artmayı ve eksilmeyi kabul etmez. İbâdetler imânın hakikatine dâhil edilirse, onların artması ve eksilmesiyle, imân da artar ve eksilir.**"⁽¹⁵⁾

Bununla beraber İslâm mezhepleri içerisinde müsbet veya menfi görüş taraftarları bulunduğu gibi, sadece artmayı kabul edip de, eksilmenin olamayacağını iddia edenler de vardır. Bu sebeple Bağdâdî (v.429/1037) tasnifini üçe ayırmış, taatları imân olarak kabul edenlere göre imânın artıp eksilebileceğini, onun sadece ikrâr olduğunu kabul edenlere göre ziyade ve noksanlığın söz konusu olamayacağını, onun sadece tasdikten ibaret olduğunu ileri sürenlerin ise, bu konuda ihtilaf ettiklerini, bazıları artma ve eksilmeye cevaz verirken, bazılarının bunu kabul etmediklerini söylemiştir⁽¹⁶⁾.

Ancak Râzî (v.606/1210) imânın artacağını, fakat eksilmeyeceğini iddia eden görüşe itibar etmez. O'na göre bu konuda iki görüş vardır ve aralarındaki ihtilaf da anlatış farklılığından kaynaklanmaktadır. Yani imân sırf tasdik manasına alınırsa artmaz ve eksil-

(11) Sadru's-Şerî'a, Ubeydullah b. Mes'ud b. Tâcu's-Şerî'a, **Şerhu Ta'dilî'l-Ülûm**, Sül. Ktp., Antalya-Tekelioğlu, No: 798/2, v.271 a.

(12) Kâdî Abdulcebbar, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, Kahire, 1384/1965, s. 107.

(13) er-Râzi, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, **Nihâyetü'l-Ukûl fi Dirâyeti'l-Usûl**, Râşid Ef. Ktp. (Kayseri), No: 504, v.341 a.

(14) Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh, **el-Akîdetü'n-Nizâmiyye** (Muhammed Zâhid el-Kevserî Neşri), Kahire, 1367/1948, s. 64-5; Fahrü'd-Dîn er-Râzî, **el-Muhassal**, Mısır, 1323 h., s. 175; Dâvud el-Karsî, **Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye**, İst., 1297 h., s.74.

(15) Hâkim es-Semerkandî, **es-Sevâdü'l-A'zam**, İst. (tarihsiz), s. 38; Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, Abdülmelik b. Abdillâh, **Kitâbu'l-İrşâd**, Mısır, 1950, s. 339, **el-Akîdetü'n-Nizâmiyye**, s. 65; Nesefî, Ebu'l-Mu'în, **Tabsiretü'l-Edille**, Râşid Ef. Ktp. (Kayseri), No: 496, v.247 b; Fahrüddîn er-Râzî, **el-Muhassal**, s. 175; Sadru's-Şerî'a, **Şerhu Ta'dilî'l-Ülûm**, v.273 a; Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsîd**, C.II, s.193; Seyyid Şerif Cürcaânî, **Şerhu'l-Mevâkîf**, İst., 1230 h., s.596; İbn Hümâm, **Kitâbu'l-Müsâyere**, s. 325-26.

(16) Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkâhîr b. Tâhîr, **Usûlü'd-Dîn**, İst., 1346/1928, s. 252.

mez. İbadetlerin toplamı manasına alınırsa artma ve eksilmeyi kabul eder⁽¹⁷⁾.

Gerçekten de Râzî'nin dediği gibi imânın artıp eksilebileceğini savunanlarla, onun artma ve eksilme kabul etmeyeceğini söyleyenler arasındaki anlaşmazlık sadece lafzî olmaktan ileriye gitmemekte midir? Yani acaba imânın, sırf tasdik manasına alındığı zaman da artma ve eksilmeye kabiliyeti var mıdır? İmânı sırf tasdik manasına alan Eş'arîlerle Maturîdîler arasındaki imânın artması ve eksilmesiyle ilgili ayrılığın lafzî olduğunu söyleyebilir miyiz? Yoksa İbrâhim el-Lekânî (v.1041/1631)'nin de dediği gibi bu iki grup arasında lafzî olmaktan öte, hakîkî bir ihtilaf mı vardır?

İşte bizim üzerinde durmak istediğimiz esas konu, eğer imân sırf tasdik manasına alınırsa artma ve eksilmenin var olup olmadığı meselesidir. Her ne kadar Ebû'l-Mu'în en-Neseffî (v.508/1115): "İmânda artma ve eksilme olmadığı tezini, onun tasdik manasına geldiğini söyleyenler değil de, ameli imâna dahil edenlerin savunması gerekir. Çünkü imânı, amellerin hepsi oluşturduğuna ve bütün amelleri yerine getirmek mükemmel bir şekilde gerçekleşmeyeceğine göre, hiçbir kimsenin imânı, kendi varlığını ve bütünlüğünü kazanamayacaktır. Dolayısıyla bütünlüğünü kazanamamış ve tam oluşmamış bir şeyde devamlı eksiklik bulunacağından, hiçbir zaman artış söz konusu olmayacaktır. Diğer yandan ameli imâna dâhil edenlere göre yapılan her ibadet, imân sayıldığından, amelin ötesinde bir artış atsavvur olunamaz. Yani yapılan her amel, imânın ilâvesi değil, bizzat kendisidir. Daha açık bir ifadeyle ilâve, ancak son bulan birşey hakkında düşünülebilir. O halde birşey son bulur ve sonradan yeni bir ilave yapılırsa artmaya başlar. Sonu gelmeyen birşeyde artma imkânsızdır."⁽¹⁸⁾ diyorsa da, daha önce de belirttiğimiz gibi, Kelâmcıların bir kısmı, amelin artmasıyla imânın artacağını, azalmasıyla eksilebileceğini söylemişlerdir.

Biz Eş'arîlerle Maturîdîler arasında bir fark olup olmadığını araştırmadan önce, bizzat Eş'arî (v. 324/936)'nin kendi eserlerine göz atmak istiyoruz. O el-İbâne'de imânı "**söz ve amel**" olarak tarif ederken, imânın artıp eksilebileceğinden de bahsetmektedir⁽¹⁹⁾. Fakat diğer önemli eseri el-Luma'da ise imânın sadece tasdikten ibaret olduğunu söyler⁽²⁰⁾ ve imânın artması ve eksilmesine dair herhangi bir fikir beyan etmez. O'nun bu kitabında artma ve eksilmeden bahsetmemesi dikkat çekicidir.

Eş'arî'nin takipçilerinden Gazâlî (v. 505/1111) bu konudaki farklı görüşlerin başka bir sebepten kaynaklandığı görüşündedir. O'na göre bu problem konusundaki fikir ayrılıkları, imân kelimesinin çok anlamlı olduğu vâkıasının bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden imân kelimesinin pratikte kullanıldığı değişik anlamları birbirinden açık bir şekilde ayırdedecek olursak, karışıklık ortadan kalkacaktır. Öncelikle bir ve aynı kelime şeklinde üstüste yığılmış çeşitli manaları birbirinden ayırmak için her hangi bir araştırmaya girişmeksizin, bir kelimenin çok anlamlılığından ileri gelen bir konuyu tartışmanın anlamı yoktur⁽²¹⁾.

Gazâlî, imân kelimesinin kelâmî tarzda üç türlü manasının bulunduğunu ortaya koymaya çalışır:

(17) er-Râzî, **el-Muhassal**, s. 175.

(18) Ebû'l-Mu'în en-Neseffî, **Tabsiretü'l-Edille**, v.248a.

(19) Eş'arî, Ebû'l-Hasan, **el-İbâne an Usûli'd-Diyâne**, Kahire, 1385 h., s. 11.

(20) Eş'arî, **Kitâbu'l-Luma'**, Mısır, 1955, s. 23 vd.

(21) Gazâlî, Ebû Hâmid, **el-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, Ank., 1962., s. 225; Krş: **İtikadda Orta Yol** (ter: Kemal Işık), Ank., 1971, s. 167.

1- Kuvvetle tesis olunmuş, isbata dayalı bir imân: Bu manadaki imân, bir çeşit kesin hakikattir ve burada artma ve eksilmekten söz edilemez. Zira mutlak bir kanaat bir kez kemâle erişti mi, artışı müsaait olmadığı gibi, kemâle erişmeden evvel de, henüz mutlak bir inanç seviyesine gelmiş değildir. Buradaki imândan maksat, şahsî güven duygusu veya kalbî huzurda bir artış değil ise, ne artar ne de eksilir.

2- Aslen tahkike dayalı bir imân olup, kuvvetli ve kararlı bir inanç safhasına erişmiş imân: Tamamen taktîfî olan imânın bu derecesi azlığa ve çokluğa müsaittir. Kimse bunu inkâr edemez. Çünkü bu günlük tecrübe meselesidir. Yahudi olsun, Hıristiyan veya Müslüman olsun, bazı insanların nasıl dinî inançlarında sarsılmaksızın durduklarını, tehdit veya zorlamanın onların imânlarına tesir etmediğini, bazılarının ise inançlarında daha zayıf olduklarını, daha fazla esneklik gösterdiklerini sürekli olarak görüyoruz. Bu ikinci manadaki tasdik, bir düğümüne benzer. Nasıl ki bir düğüm daha güçlü ve daha zayıf yapılabilirse, aynı şekilde güçlü inançlar olduğu gibi, zayıf inançlar da vardır.

3- Tasdikin bir gereği olarak, kendisiyle beraber amelin eşlik ettiği imân: Bu manadaki imânın fertlere göre değişiklik arzettiğini söylemeye gerek yoktur. Buradaki asıl mesele, bir amelin sürekli ve sebatlı olarak yerine getirilmesinin tasdiki etkileyip etkilemeyeceği veya ana bireysel farklılıklar getirip getirmeyeceğidir⁽²²⁾.

Gazâlî bu soruya olumlu cevap vererek şöyle demektedir: "**Taat fiillerine sabırla devam, tasdiki ciddî bir şekilde etkiler. Tahkike dayalı itikada duyulan şahsî güven duygusunu güçlendirerek, onun ruhta daha derine kök salmasını temin eder.**"⁽²³⁾

Şemsüddîn es-Semerkindî (v. 702/1302), ister ibadetler manasına, ister tadik manasına gelsin, imânın artmayı ve eksilmeyi kabul edeceğini söyler. Zaten, eğer imân, ibadetlerin mecmûu olarak alındığı takdirde, artma ve eksilmeyi kabul edeceğini kelâmcılar söylemektedir. Fakat O'nun asıl üzerinde durduğu, imân tasdik manasına alınsa dahi artma ve eksilmeyi kabul edeceğidir⁽²⁴⁾.

O, böyle bir tezin açıklamasını şöyle yapmaktadır: "İmân, tasdik manasına alındığı takdirde de artma ve eksilmeyi kabul edebilir. Çünkü kalble tasdik, kesin itikad demektir ve bu mananın kuvvetli ve zayıf olmaya kabiliyeti vardır. Zira inanç, en açık bir şekilde bilinen şeylerden başlayarak, en gizli nazârî hususlara kadar iner. Bir şeyin varlığını veya yokluğunu bilmek, en açık bedihiyâyâ misal olarak gösterilebilir. En kuvvetli inanç budur. Bir takım mantikî kaideler ikinci sırayı teşkil ederler. Meselâ aynı şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir; küll, cüz'den büyüktür; bir, ikinin yarısıdır gibi. Üçüncü sırada ise, Allah'ın varlığı, birliği ve görülebilir olması gelir. Bu inanç, nazariyatın derece derece en kapalı olanına doğru devam eder. Arazın iki zamanda bulunamayacağına dair inanç da nazariyatı en kaplı olanına misaldir."⁽²⁵⁾

Semerkindî'nin bu yorumuyla imânın arttığını ve eksildiğini kabul etmek mümkün değildir. Çünkü biz burada imanın, sırf tasdik olarak ele alındığında, artma ve eksilmeyi kabul edip etmediğinin tartışmasını yapmaktayız. Halbuki O'nun ileriye sürdüğü tez,

(22) A.g.e., s. 225-28; Krş: İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, s. 224-25.

(23) A.g.e., s. 228.

(24) es-Semerkanî, Şemsüddîn Muhammed b. Eşref, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, Sül. Ktp., Şehid Ali Paşa, No: 1688, v. 51a.

(25) es-Semerkindî, Şemsüddîn Muhammed, *Kitâbu'l-Me'ârif*, Sül. Ktp., Köprülü, No: 827, v. 125a.

imanın zayıflığı ve kuvvetliliği veya tek bir şey üzerine olan imânın artma ve eksilmesiyle ilgili değil, imân edilen şeyleri bilme bakımından, onların açık veya kapalı olmasıyla ilgilidir.

Ayrıca Ta'dîlî'l-Ulûm sahibi Sadru's-Şerî'a da, Semerkandî'nin görüşünü zikrettikten sonra, O'nun sözlerinin ancak imânın, şüphe edilemeyecek bir bilgi ile aynı manaya geldiği takdirde geçerli olabileceğini belirtir ve O'na şu cevabı verir: "Halbuki sağlam bilgi imân sayılmaz. Meselâ Allah'ın varlığını kesinlikle kabul eden kimse, "**Âlemin yaratıcısı yoktur.**" derse, kâfir olur. Kâfirin manası budur. Çünkü haber cümlesinin anlamı, cümlenin sonundaki ifadeye bağlıdır. Zaten bu lafız, mananın tam olarak ifade edilmesi sebebiyle belirtilmiştir. Yoksa bir nitelik veya infiâl için değil. Yani bilgi, ya keyfiyet veya infiâlden ibarettir ki, bu da mananın akılda meydana gelmesidir. Kalbin fiili ise bundan başka bir şeydir."⁽²⁶⁾

Semerkandî'nin, imanının arttığına ve eksildiğine dair iddiası, ancak tasdikün özüne râcî ise doğru olabilir. Fakat zayıflık veya kuvvetlilik imânın özünü teşkil etmez ki, böyle bir tezi kabul etmek mümkün olsun.

Eş'arîlerin, imânın arttığına ve eksildiğine dair görüşlerini İmam Şâfî (v. 204/820)'den devraldıklarını söylemek mümkündür. Zira O "**Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine: Düşmanlarınız size karşı ordu hazırladı, o halde onlardan korkun. dedi de, bu söz onların imânını artırdı...**"⁽²⁷⁾, "**Onlara Kur'an, ayetleri okunduğu zaman, imanlarını artırır...**"⁽²⁸⁾, "**...Her inen sure mü'minlerin imanını artırmıştır...**"⁽²⁹⁾, "**İmânları üstüne imân artırınsınlar diye...**"⁽³⁰⁾ âyetlerine istinaden, imânın artıp eksilebileceğini söyleyerek, müsbet tavrı benimsemişlerdir⁽³¹⁾.

Bu âyetlerin hepsi de imânın artmaya müsait olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Öyleyse imân artabilir. Artmaya kabiliyeti olan tasdikün, eksilmeye de kabiliyeti vardır⁽³²⁾.

Eş'ariyye ekolüne mensup diğer bir kelâmcı olan Adududdîn el-Îcî (v. 756/1355) de, imânın hem zâtı, hem de ilgili bulunduğu şeyler dolayısıyla artıp eksilebileceğini söyler: "**Eğer biz, imânın artmadığını ve eksilmediğini kabul edersek, peygamberle, İslâm ümmetinden günahkâr herhangi bir şahsın imânın eşit ve aynı derecede olduğunu da kabul etmemiz gerekir. Bunun yanlışlığı açıkça bilindiği gibi, İbrâhim (A.S.)'ın: Evet inandım, fakat kalbim yatışsın diye...**"⁽³³⁾ şeklindeki sözüne de aykırıdır. Çünkü bu âyet, yakînî (kesin) tasdikün, artışı kabul edebileceğini gösterir. Ayrıca imân, taalluk ettiği şey itibarıyla de artma ve eksilmeye kabiliyetlidir. Zira Peygamberin getirdiği zaruri olarak bilinen hususları tek tek ve tafsilî olarak tasdik etmek de, icmâlî olarak tasdik etmek gibi sevabı gerektirir. Yani tek tek inanmak manasındaki tafsilî imân, icmâlî imâna dahildir. İnanılması gereken esaslardan biri hususî olarak bilinir ve tasdik edilirse, bu ferdî tasdik, tasdik olma itibarıyla icmâlî tasdikten başka, ancak onun dışında değildir. Bu sebeple tafsilatlı tasdikte, icmâlî

(26) Sadru's-Şerî'a, *Şerhu Ta'dîlî'l-Ulûm*, v. 273a-b.

(27) Âi-i İmrân (III)/173.

(28) Enfâl (VIII)/2.

(29) Tevbe (IX)/124.

(30) Fetih (XLIII)/4.

(31) Pezdevî, Ebû'l-Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi* (ter: Doç. Dr. Şerafettin Gölcük), İst., 1980, s. 219.

(32) Bağdâdî, *usûlü'd-Dîn*, s. 252-3; el-Lekânî, *Cevheretü't-Tevhîd*, s. 62.

(33) Bakara (II)/260.

imâna nisbetle artış vardır."⁽³⁴⁾

İbrâhim el-Lekânî, Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile ve Hâricîler arasındaki ihtilâfın anlatış farklılığından kaynaklandığını söylerken, Râzî ile hemfikirdir. Ancak Eş'arîlerle Mâtürîdîler arasındaki görüş ayrılığının lafzî olamayacağını, zira her iki grubun da, imanı tasdik olarak tarif ettiklerini, fakat Eş'arîlerin, müsbet tavrı benimserken, Mâtürîdîlerin muhalif tavrı takındıklarını söyler. Öyleyse Ehl-i Sünnet'in bu iki kolu arasındaki anlaşmazlık lafzî değil, hakikî olmalıdır⁽³⁵⁾.

el-Lekânî de imânın artma ve eksilmeyi kabul edeceğini söyleyen müelliflerden biridir. O'na göre:

1- Eğer imânın artma ve eksilmeyi kabul etmediğini söylersek, İslâm ümmetinden herhangi birinin, hattâ fîsk ve günahkârlıkta aşırılığa kaçan bir kimsenin imânıyla, peygamberlerin, meleklerin ve siddîkların imânının bir ve aynı derecede olması gerektiğini kabul etmemiz gerekir.

2- Daha önce zikrettiğimiz, imânın artacağına delâlet eden âyetler ve hatta bizzat bu konuda Peygamberimize: "**Ey Allah'ın Resûlü! İmân artar ve eksilir mi?**" diye sorulduğunda, O'nun: "**Evet! İmân, sahibini Cennet'e girdirecek kadar artar ve sahibini Cehennem'e girdirecek kadar azalır.**" şeklinde cevap vermesi, "**Şayet Ebû Bekr ile diğer insanların imânı tartılsaydı, Ebû Bekr'in imânı daha ağır gelirdi.**" gibi hadisler, imânın artma ve eksilmeye kabiliyetli olduğunu gösterir⁽³⁶⁾.

Görülüyor ki, Eş'arîlerin, imânın artma ve eksilmeye kabiliyetli olduğu görüşü, fîsk ve ma'siyet sahibi müslümanların imânının, peygamberlerin ve meleklerin imânına eşit olabileceği endişesinden kaynaklanmaktadır.

İbni Teymiyye (v.728/1328) de, tasdikini değişmediği ve imân, kişiden kişiye değişmekte ise, bunun sebebinin imânın içine amelin dahil olması dolayısıyla olduğu şeklindeki görüşe karşıdır. O, bizzat tasdikini kendisinin de değişik derecelere sahip olduğunu ileri sürer. Zira: "**Kalplerdeki tasdik ve bilginin bizzat kendisi fertlere göre değişebilir. Bir kimsenin tasdiki, başkalarına göre daha zayıf ve kuvvetli olabileceği gibi, bir kimse, başkalarına nisbetle daha sağlam ve şüpheden daha arınmış olabilir. Ayrıca bir insanın kalben Allah'ın yapılmasını emrettiği şeyi devamlı olarak aklında tuttuğu, onu asla unuttuğu sürece, tasdiki veya bilgisi, bu emirleri tasdik edip, yine de unutan diğer insandan daha mükemmeldir.**"⁽³⁷⁾

Ameli imâna dahil eden Ehl-i Hadis, Selef, İmam Şâfiî, Mu'tezile ve Hâricîlerle, imânı sırf tasdik olarak ele alan Eş'arîlerin bir kısmı, imânın artıp eksilebileceğini söylemektedirler. Biz, onların aksine, imânın artma ve eksilmeye kabiliyeti olmadığını savunan ve temelde İmam-ı A'zam'a dayanan Mâtürîdî tezini incelemeyen önce, İslâm mezhepleri tarihi içerisinde önemli bir yeri olan İbn Hazm ez-Zâhirî (v. 456/1064)'nin görüşlerine değinmek istiyoruz.

İbn Hazm: "Herhangi bir tür tasdikte artma veya eksilmenin vakî olması kesinlikle

(34) Adududdîn el-İcî, *el-Mevâkıf* (Cürçânî'nin Şerhi ile birlikte), İst., 1230 h., s. 596.

(35) İbrâhim el-Lekânî, *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*, s.65.

(36) A.g.e., s. 62-63.

(37) İbn Teymiyye, *Kitâbu'l-İmân*, s. 93; *İmân Üzerine* (ter: Salih Uçan), İst., 1985, s. 159-162.

imkânsızdır. Allah'ın birliğinin ve Muhammed'in peygamberliğinin tasdiki, bu genel kaide-nin istisnâsı değildir. Bu tasdikte de hiç bir artma ve eksilme olmaz. Çünkü kalbiyle inanan ve diliyle ikrâr eden bir kimse, hangi şeye inanırsa inansın, burada ancak üç durum söz konusu olabilir. Bu kimse inandığı şeyi ya tasdik ve ikrâr eder, veya onu inkâr eder veyahut şüphe içinde bulunur. Böyle bir kimsenin son iki durumda olması düşünülemez. Aynı zamanda bir tasdik, daha başka bir tasdikten çok da olamaz. Çünkü iki tasdikten birine, tasdi-ke aykırı bir durum karıştığı zaman, tasdik olmaktan çıkar ve şüpheye dönüşür."⁽³⁸⁾ demektedir.

Demek ki, İbn Hazm'a göre tasdik, en ufak bir değişikliğe bile mahal bırakmayan devamlı bir unsurdur. Âyetlerdeki, imânın artmasıyla ilgili ibareler ise, tasdikten aslına râcî değildir. Öyleyse imânda değişen başka birşey olmalıdır. İşte bu değişen unsur "**amel**"dir. İmânın yalnızca tasdik olmadığını söyleyen İbn Hazm, onun tadik ile beraber başka birçok şeyi (ameller) ihtivâ ettiğini belirtir. İmânda azlık veya çokluk, bu şeylerin miktarcı büyüklük veya küçük olmasına bağlıdır⁽³⁹⁾. Artma kavramı sadece miktar veya sayıya uygulanabilir. İmânın unsurlarından miktar ve sayıyı kabul eden öge ise, sadece ameldir⁽⁴⁰⁾.

Ebû Hanîfe'nin görüşlerine gelince, O'nun takındığı tavır, takipçileri tarafından herhangi bir değişiklik söz konusu olmadan, olduğu gibi kabul edilmiştir: "**İmân artmaz ve eksilmez. Eğer iman artma ve eksilmeyi kabul ederse, küfrün artmasıyla azalacak, azalmasıyla da artacaktır. Böyle bir tez ise, bir kimsenin aynı anda hem mü'min, hem de kâfir olmasını gerektirecektir**"⁽⁴¹⁾. İmâm-ı A'zam "el-Fıkhu'l-Ekber"de de imânın artma ve eksilmeyi kabul etmeyeceğini söyler. O'na göre mü'minler, imân ve tevhid dereceleri bakımından birbirlerine eşittirler. Onların birbirinden faklı olmaları sadece amel yönündendir⁽⁴²⁾.

Ebû Hanîfe'den nakledilen rivâyetlere bakılırsa, imânın artması yalnızca Peygamber döneminde vâkî olmuştur. Kur'an'ın azar azar vahyolunduğu İslâm'ın ilk devresinde müslümanlar, çok geniş ilkelere icmâlî olarak imân etmişti. Sonra birbirini takip eden dînî görevler vahyolundu ve insanlar vahyolunan bu dînî görevlere bir bir imân ederek ilerleme gösterdiler. Sonuçta imân olunması gereken hususlar sayıca çoğaldıkça, imân da artmaya devam etti. Ancak bu durum, Peygamberin hayatı dışında kesinlikle düşünülemez⁽⁴³⁾. Ayrıca Ebu Hanife'nin, imanın artma ve eksilme kabul etmeyeceğine dair görüşü, muhtemelen; "İmân, bir kimseyi ümmetin mensubu kılan bir şeydir ve ümmete mensup olmakla olmamak arasında orta bir mekân yoktur" fikrinden çıkarılmış olabilir⁽⁴⁴⁾.

El-Fıkhu'l-Ekber'in şârihlerinden İmam Mâtürîdî (v. 333/94), İmam-ı A'zam'ın, imânın artma ve eksilme kabul etmeyeceği fikrini açıklarken, herhangi bir tasdikte bulunması gere-

(38) İbn Hazm, Ebû Muhammed ez-Zâhirî, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal**, Mısır, 1317-1320 h., C.III, s. 193.

(39) A.g.e., C. III, s. 220-1.

(40) A.g.e., C. III, s. 194.

(41) Ebu Hanife, **el-Vasiyye** (Hüseyn b. İskender el-Hanefî'nin şerhiyle birlikte), Haydarâbâd 1365 h., s. 76.

(42) Ebû Hanife, **el-Fıkhu'l-Ekber** (Mâtürîdî'nin şerhi ile birlikte), Haydarâbâd, 1365 h., s. 58-59.

(43) en-Nesefî, Ebû'l-Mu'în, **Tabsiretü'l-Edille**, v. 247b; Nüreddîn es-Sâbûnî, **el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn** (tercüme ve tahkik: Bekir Topaloğlu, Mâtürîdiyye Akaidi), s. 90 (Metin), 182-183 (Tercüme); en-Nesefî, Ebû'l-Berekât, **el-İ'timâd**, Sül. Ktp., Şehid Ali Paşa, No: 1692/2, v. 88a; Teftâzânî, **Şerhu'l-Akâ'id**, s. 124; **Şerhu'l-Mekâsîd**, II, 192; Hüseyn b. İskender el-Hanefî, **el-Cevheretü'l-Münîfe fi Şerhi'l-Vasiyye**, Haydarâbâd, 1365 h., s. 76; Aliyyü'l-Kârî, **Şerhu'l-Fıkhu'l-Ekber**, Mısır, 1323 h., s. 121-2; Sırrî-i Girîdî, **Nakdü'l-Kelâm**, s. 272.

(44) W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri** (ter: Ethem Ruhi Fırlı), Ank., 1981, s. 166.

ken özellikleri belirtir. O'na göre İmâm-ı A'zam'ın bu sözden maksadı şu olmalıdır: "Gerek meleklerin ve gerekse insanların ve cinlerin imânı, dünyada ve ahirette kendisine imân edilen şeyler bakımından ne artar, ne de eksilir. Zira kim **"Ben Allah'a ve O'ndan gelen şeylere, Allah'ın Peygamberine ve getirdiği hususlara imân ettim."** derse, **imân edilmesi gereken şeylerin tümüne inanmış demektir ve o kimse mü'mindir.**"⁽⁴⁵⁾

Pezdevî (v. 493/1099) de, Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimseyen kelâmcılardan biridir. Zira bu müellife göre, imânın bir aslî cüz'ü, bir de fer'î cüz'ü vardır. Nasıl ki, bir öküzün, bir koçun veya bir ceylanın boynuzunun vücuddan ayrılması, o şeyin zâtında eksilme meydana getiriyorsa, amellerin terki de, imânın özüne zarar vermez ve onda bir eksilme meydana getirmez⁽⁴⁶⁾.

Pezdevî'nin, imânın artma ve eksilme kabul etmeyeceğine dair bu ifadeleri, O'nun, imânın bir başka ögesi kabul edilen amele fazla önem vermediği itibârı uyandırabilir. Fakat O'nun, imân, bir öküz, koç veya ceylanın vücuduna, ameli de, bunların boynuzuna benzetmesi, İslâm'da imânın önemini vurgulamak şeklinde yorumlanmalıdır. İmânın asıl ögesi tasdikdir ve bu olmadan amelin hiçbir değeri yoktur. Yani böyle bir tez, amelin, imânda hiçbir öneminin olmadığı şeklinde anlaşılmalıdır.

Teftâzânî (v. 793/1390), Ebû Hanîfe'nin, imânın artma ve eksilme kabul etmediğine dair görüşüne uyar. Hatta O'nun ifadeleri Ebû Hanîfe'ninkine nazaran daha katı ve kesin olup, aynı zamanda amelin imâna dahil olmadığı açısından da dikkat çekicidir. "İmânın özü ne artar, ne eksilir. Çünkü bu, karar ve teslimiyetin en son sınırına ulaşmış olan kalbî bir tasdikten ibarettir. Bu manadaki imânda fazlalık ve eksiklik tasavvur edilemez. Hatta imânın hakikatini elde eden bir kimse, ister ibadet ve taat işlesin, isterse günah işlesin müsâvidir. Zira her iki halde de böyle bir kimsenin tasdiki, hiçbir değişme olmaksızın, sağlam bir şekilde aynı halde kalır."⁽⁴⁷⁾

Fakat Teftâzânî, Ebû Hanîfe'nin, imânın arttığına delâlet eden, âyetlerle ilgili yorumunu kabul etmekle beraber, tartışmaya da açık olduğunu ifade eder. Çünkü farzların tafsilâtına peyderpey vâkıf olmak, Peygamberin hayatından başka zamanlar için de mümkündür. Yalnızca icmâlî olarak bilinen hususlara, icmâlî olarak imân etmek zorunludur. Hiç kimse tafsilî imânın, icmâlî imândan daha fazla ve daha mükemmel olduğundan şüphe edemez"⁽⁴⁸⁾.

Âyetlerle ilgili diğer bir yorum da Cüveynî (v. 478/1085) tarafından yapılmıştır: "Peygamberler, diğer müslümanlardan tasdiklerinin aralıksız devam etmesi ve Allah'ın kendilerini, tasdiklerine şüphelerin karışmasından korumasıyla ayrılırlar. Peygamberlerde tasdik devamlı iken, diğer insanlarda ancak bazı vakitlerde sâbit olmakla birlikte, kesintiler dolayısıyla devamlı olmayan bir arazdır. Öyleyse Peygamberlerin sahip oldukları tasdik sayıları, başkalarının tasdik sayısından çok olması itibariyle daha fazla olmaktadır. İmânın atma ve eksilmeye nitelenmesinde, bu husus kastedilirse doğru olabilir."⁽⁴⁹⁾

(45) Mâturfîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, **Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber**, Haydarâbâd-Dakkân, 1365 h., s. 58-59.

(46) Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidi**, s. 220.

(47) Teftâzânî, **Şerhu'l-Akâ'id**, s. 124.

(48) A.g.e., aynı yer.

(49) Cüveynî, **Kitâbu'l-İrşâd**, s. 399-400.

Teftazânî böyle bir yorumu da doğru bulmaz. Zira var olan bir şeyin yok olmasından sonra, onun dengi olan bir şeyin tekrar var olması, o şeyde ziyâde ve fazlalığın meydana geldiğini göstermez⁽⁵⁰⁾.

Burada Mâtürîdî ekolünün en büyük kelâmcılarından olan ve O'nu en iyi yorumlayanlarından biri sayılan Ebu'l-Mu'in en-Neseffî'nin yorumunu zikretmek herhalde isabetli olacaktır. Gerçekten de O'nun yorumu kayda değerdir. Neseffî'nin hareket noktasını, Ebû Hanîfe'nin: **"Benim imânın Cebrailin imanı gibidir derim. Fakat, benim imanım Cebrail'in imanına benzer diyemem. Zira benzerlik (misl), tüm sıfatlarda eşitliği gerektirir. Benzetme kâf'ı ise bunu icâbettirmez."**⁽⁵¹⁾ şeklindeki sözlerinin teşkil ettiğini söylemek mümkündür. O'na göre imânın iki yönü vardır:

- a- İmânın kendisi,
- b- İmânın iç bünyesi.

İmânın kendisi, yani zât olarak imân, parçalanmayı kabul etmez. Bu sebeple onun artma ve eksilmeye ihtimâli yoktur. İmânın arttığına delâlet eden âyetlerdeki artma:

1- Zamanın ilerlemesiyle meydana gelen artmadır. Bu manadaki ziyadelik ise, imânın iç bünyesinde meydana gelir ki, onun zayıf veya kuvvetli olmasına delâlet eder.

2- İmânın artması, sâlih amellerin kalblerde oluşturduğu **"nûr ve ziyâ"**nın artması şeklinde de anlaşılabilir. Dolayısıyla günahlarla azalan, imânın kendisi değil, nûrû ve ziyâsıdır. Çünkü imânın nûr ve ziyâsının bulunduğu: **"Allah'ın nûrunu ağızlarıyla söndürmek isterler..."**⁽⁵²⁾ ve **"Allah'ın, göğsünü müslüman olmak için açtığı kişi, Rabbinden gelen bir nûr üzerindedir."**⁽⁵³⁾ gibi âyetlerde açıkça belirtilmektedir⁽⁵⁴⁾.

Nihayet biz Mâtürîdî'lerin, imânın artacağına dair âyetlerle ilgili üç ayrı yorumunun ortaya çıktığını görüyoruz:

1- Peygamber döneminde imân mevzularının ayrıntıları bakımından ziyade ihtimâli bahis konusu olabilir. Şöyle ki, Asr-ı Saadette her an bir âyet nâzil oluyor, her an yeni bir hüküm vücud buluyordu. Böylece Ashab-ı Kirâma, aslında icmâlî imânlarına dâhil olan bu nevî âyet ve hükümlere ayrı ayrı imân etmek gerekiyor ve imân edilecek hususlarda, bir nevî ziyade meydana geliyordu.

2- İmânda sabit ve daim olma, her ân imânda artmayı gösterir. Yani zamanın artmasıyla imân da artar. Çünkü o arazdır. Ancak emsâlinin yenilenmesi (imânın yok olup tekrar yenisinin yerine gelmesi) suretiyle bâkî ve daimî olur.

3- Âyetlerde ifade edilen imânın artacağına dair ibareler onun bereket ve tesirinin artması ve nûrunun parlaması manasına da gelebilir⁽⁵⁵⁾.

(50) Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, s. 124-125.

(51) Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 219-220; İbn Hümmâm, *el-Müsâyere*, s. 327.

(52) Tevbe (IX)/32.

(53) Zümer (XXXIX)/22.

(54) en-Neseffî, Ebu'l-Mu'in, *Tabsiretü'l-Edille*, v. 247b-248a.

(55) Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 90 (metin), 183 (tercüme); Ebu'l-Berekât en-Neseffî, *el-İ'timad Şerhu'l-Umde*, Sül. Ktp., Şehid Ali Paşa, No: 1692/2, v. 87b-88a.

SONUÇ

İslâm mezhepleri içerisinde Kur'an âyetlerine bakarak imânın sadece arttığını veya ameli imâna dahil ederek onun hem artıp, hem eksildiğini söyleyenler olduğu gibi, imânın sadece "tasdik" manasına geldiğini ve bu sebeple artma ve eksilmenin olamayacağını kabul edenlerin varlığını görmekteyiz.

Kelâmcıların görüşlerini incelediğimizde imânın iki türlü tarifi karşımıza çıkmaktadır; birincisi dil ile ikrar, kalb ile tasdik, erkânıyla amel, yani taatların toplamı, diğeri ise imânın sadece tasdikten ibaret olduğudur.

Birinci tarife göre amel, imânın bir cüz'ü durumundadır. Halbuki böyle bir tezin İslâm toplumunda farz ibadetleri elinde olmayarak yerine getiremeyen, yani fakir olduğu için zekât veremeyen veya hacca gidemeyen kimselerin imânının eksik olmasını gerektireceğinden, genel bir kaide olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Öyleyse ikinci tarifen geçerliliği, birinci tarife göre daha kuvvetlidir.

Eğer imân tasdikten ibaret ise, artmayı ve eksilmeyi kabul edebilir mi?

Araştırmamızda Eş'arîlerin tezinin, imânın hem zâtı, hem de taalluk ettiği şeyler bakımından artıp eksildiğini, Mâturîdî tezinin ise imânın zât bakımından değil, sıfat bakımından kuvvetli ve zayıf olabileceği şeklinde olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. Burada her iki grup arasındaki fark şudur: Eş'arîler imânın artmasını ve eksilmesini, onun zât bakımından kuvvetli ve zayıf olmasıyla izah ederken, Mâturîdîler onun özünün değişmediğini, fakat sıfat bakımından kuvvetli veya zayıf olabileceğini açıklamaya çalışmıştır. Öyleyse aradaki fark, zât veya sıfat üzerindeki anlaşmazlıktan öteye gitmemektedir. Bu konuda Eş'arîlerin tezi Kur'an âyetlerinin zâhirî manalarına karşı aykırı hareket etmek ve imânda artma ve eksilme olmadığı takdirde peygamberlerin ve meleklerin imânının günahkâr mü'minlerle eşit olabileceği endişesinden kaynaklanırken, Mâturîdîlerin imânın artma ve eksilme kabul etmeyeceğine dair yorumu, eksilebilen bir imânın, Peygamberin getirdiği, zarurî olarak bilinen şeyleri tasdik eden bir mü'mini, küfür derecesine kadar götürebileceği endişesine dayanmaktadır.

Kanaatimizce imânın zâtının değişmediğini, fakat sıfat bakımından kuvvetli ve zayıf olmayı gerektirdiğini söylemek herhalde daha doğru olacaktır. Zira imân, kesin inanç derecesinde olan bir tasdiktir ve zarurî olarak artma ve eksilmeyi kabul etmez. Ancak takva sahibi bir kimsenin imânıyla, fâsık mü'minin imânındaki nûraniyyet de aynı derecede değildir. Amel, imâna dahil olmamakla beraber, onun kuvvetli ve zayıf olmasında önemli bir rol oynar. Amelsiz imânın, daha çok tehlikeye mâruz olduğu ifade edilmiştir.